

Дар'я Костюк

Антирелігійна пропаганда періоду пізнього сталінізму (на матеріалах Запорізької області)

На основі партійних постанов та архівних матеріалів Запорізької області, проаналізовано антирелігійні заходи радянської влади щодо пропаганди наукових знань серед жителів регіону. Розглянуто основні методи пропагандистської діяльності та їхню реалізацію на місцях. Виявлено ставлення місцевих комуністів до релігійного життя.

Ключові слова: релігія, науково-просвітницька пропаганда, пізній сталінізм, радянська влада, партія

У наші дні українське суспільство досить часто стає заручником мінливих процесів у політичній, економічній та культурній сферах. Окрім цього, тривалий процес консолідації громадян країни та постійні пошуки відповідних орієнтирів регулярно здійснюють вплив на їхній морально-психологічний стан. У пошуках відради та спокою українці звертаються до релігії залежно від віросповідання.

У період існування Радянського Союзу влада намагалася контролювати всі аспекти суспільного життя, в тому числі й духовне, і Церква перебувала під пильною увагою керівництва держави. Переломним моментом стала Друга світова війна, після завершення якої радянська влада переглянула своє ставлення до релігії, стала більш лояльною, але антирелігійну спрямованість не полишала.

Питання дослідження політики радянської влади в 1945–1953 рр. щодо релігії у своїх працях порушують сучасні вітчизняні науковці. Ґрунтовна інформація з історії релігії в Україні в досліджуваній нами період міститься на сторінках праць В. Войналовича [1], П. Бондарчука [2], А. Колодного та П. Яроцького [3]. На відносинах державної влади до релігії на регіональному рівні увагу зосереджують: зокрема Півдня України – Г. Маринченко [4; 5], Криму – О. Катуніна [6], Житомирської обл. – А. Сичевський [7]. Вивчення вказаної теми представлено значним спектром досліджень, де регіональний компонент має широке коло для подальших розвідок, що дозволить доповнити та розширити напрацьовані історичні здобутки.

Окрім цього, інформативну цінність для нас становлять постанови з'їздів та пленумів ЦК партії [8; 9], а також матеріали Державного архіву Запорізької обл.: листи обкому партії Міністерству з питань боротьби з релігійними пережитками [10], витяги із персональних справ комуністів області [11].

Зауважимо, що період пізнього сталінізму характеризується зміною політичного вектора щодо релігійного життя в державі від терпимості до владного контролю. Існувала певна біполярність як з боку радянської верхівки, так і церковних інституцій. На думку В. Войналовича, зміни у відношенні держави стосовно церковних організацій – це тактичний хід з боку влади, яка створювала сприятливі умови для релігійного становища, особливо Російської православної церкви (РПЦ) і водночас намагалася забезпечити державний нагляд. Своєю чергою, Церква перетворювалася

на “прислужницю” влади та отримувала нові права, статус державної, що надавало переваги над іншими конфесіями [1, с. 70].

Відзначимо, що зі звільненням Запорізької обл. від німецької окупації на її території поширеною була діяльність релігійних організацій: РПЦ, Української автокефальної православної церкви (УАПЦ); релігійних громад – християн євангельської віри (ХЄВ), євангельських християн-баптистів (ЄХБ), духовних-християн молокан, адвентистів, старообрядців білокриницької згоди, іудеїв.

Пожвавлення діяльності церкви, поширення серед певної частини населення релігійних настроїв (особливо в районах, які були окуповані), послаблення уваги партійних організацій у період війни до науково-просвітницької пропаганди стали причинами для прийняття постанови ЦК ВКП(б) “Про організацію науково-просвітницької пропаганди” від 27 вересня 1944 р. У зв’язку з цим ЦК партії прагнув до активного поширення природничих знань серед населення, а також зосереджував увагу громадян на науковому компоненті, тобто матеріалістичному поясненню явищ природи, досягненнях у науці, техніці та культурі із залученням радянської інтелігенції. Пропаганда природничих знань повинна була відігравати важливу роль “... в подоланні пережитків безкультур’я та забобонів” [8, с. 521]. Досить оперативно та широко була розгорнута робота з проведення відповідних заходів.

За партійними, комсомольськими, профспілковими організаціями, органами народної освіти і культурно-просвітницькими закладами закріплювалося проведення серед населення, особливо в сільській місцевості, заходів з організації лекцій, бесід та читання популярних брошур і статей про будову всесвіту, походження сонця, землі, основні астрономічні явища, виникнення життя, походження людини, людського тіла, життя рослин і тварин, причини хвороби та боротьбу з ними, наукові основи землеробства і тваринництва, підвищення врожайності та продуктивності тваринництва й багато іншого. Для більш переконливого та дієвого ефекту проведення лекцій і бесід обов’язково супроводжувалося ілюстрацією наочних посібників, плакатів, діапозитивів, карт, експонатів. Не оминали увагою популярну періодику, яку залучали до пропагандистської роботи. Радянські журнали “Спутник агітатора”, “Політпросветработа”, “Работница” та “Крестьянка” повинні були висвітлювати бесіди з природничих питань, а “Наука та життя” – систематично друкувати матеріали на допомогу лекторам [8, с. 523].

До організації читання лекцій залучали Наркомпросів республік, місцеву інтелігенцію: вчителів, агрономів, лікарів, зоотехніків, інженерів, політпросвіт працівників. Наркомпроси союзних республік повинні були постачати хати-читальні масовою природничою літературою, а за комітетом у справах кінематографії при РНК СРСР закріплювалося внесення на затвердження ЦК ВКП(б) плану випуску повнометражних та короткометражних фільмів на природничу тематику [8, с. 522]. Чітке розмежування обов’язків спонукало до відповідного контролю влади за проведеними заходами.

Звернемо увагу, що антирелігійна пропаганда набирала обертів. Уже в 1947 р. за ініціативи вчених, суспільних діячів, працівників мистецтва засновано самодіяльну організацію (на засадах добровільності) – Всесоюзне товариство з поширення політичних та наукових знань. До кола відповідальності новоствореної установи

належало проведення лекційної та видавничої діяльності з пропаганди наукових та політичних знань на промислових підприємствах, будовах, у колгоспах, радгоспах, у вищих навчальних закладах.

Пізніше затверджено постанову ВКП(б) “Про заходи з покращення роботи Всесоюзного товариства з поширення політичних та наукових знань” від 20 червня 1949 р. Однією із причин прийняття відповідних рішень була недостатня увага пропаганді наукових знань з боку товариства [9, с.193]. Тому за вказаною організацією закріплювалося забезпечення високої якості та ідейного змісту лекцій, підвищення активності її членів, перевтілення в масову добровільну спілку радянської інтелігенції, яка повинна вести широку пропаганду політичних та наукових знань серед населення [9, с. 195]. Розширенню сфери впливу пропаганди на громадян сприяло використання радіомовлення (читання лекцій з відповідної тематики). Також товариство відповідало за надання допомоги з наукової консультації та активну участь у розгляді сценарію фільмів [9, с. 196]. Популяризацію наукового знання здійснювали різними засобами поширення інформації задля охоплення більшої кількості населення.

Згідно із вищевказаними постановами у Запорізькій обл. проводилися пленуми місцевих та районних комітетів партії, загальні зібрання первинних партійних організацій. Зокрема у травні 1949 р. на одному із пленумів обкому КП(б)У обговорювалися питання про масово-політичну роботу серед міського та сільського населення. У вересні бюро обкому партії підіймало питання про роботу обласного відділення Товариства з поширення політичних та наукових знань. У жовтні того ж року прийнято постанову про роботу обласного лекційного бюро при відділі культосвітніх закладів виконкому обласної ради, в якій окреслювалися заходи про посилення лекційної пропаганди області з природничо-наукової тематики [10, арк. 1–2]. Однак проведення відповідних заходів не надавало прогнозованої ефективності навіть серед партійців.

Згідно з перевіркою виконання постанов бюро обкому КП(б)У з питань організації лекцій та доповідей виявлено, що в Оріхівському та Ново-Василівському районах були серйозні недоліки: встановлено факти здійснення релігійних обрядів (хрещення та поховання родичів), які проводилися, на думку секретаря обкому, “малограмотними” комуністами під впливом родичів.

У ході розгляду фактів здійснення комуністами релігійних обрядів обком КП(б)У виключив з лав партії вісім членів, які безпосередньо брали участь у їх відправленні. Шістьом комуністам винесено партійне стягнення, в партколегії знаходилися їхні персональні справи з цих питань [10, арк. 4]. Наприклад, М. Прунь член ВКП(б), який з 1942 р. працював заступником директора із заготовок на Оріхівському маслозаводі, за допущення в сім’ї здійснення релігійного обряду – хрещення дитини, був виключений з лав партії у вересні 1950 р. [11, арк. 91].

Варто зазначити, що партійні рішення щодо порушників іноді переглядалися. Наприклад, Оріхівським райкомом КП(б)У виключено з партії редактора місцевої газети М. Переверзева через хрещення своїх дітей. Та рішення було змінене: причина – виявлення нових фактів (обряд організувала його сестра в 1947–1948 рр., а “звільнений” на момент хрещення знаходився у відрадженні і про обряд не знав). Тому

М. Переверзеву, який був членом ВКП(б) з 1927 р., оголосили догану із занесенням до особистої справи. При цьому відбувався пошук кандидатури на місце редактора районної газети [10, арк. 5].

Схожий випадок стався із жителькою м. Великий Токмак В. Білостоцькою, яка була виключена з лав партії у 1950 р. Але вже в наступному, згідно з Витягом КПК при ЦК ВКП(б), її членство було відновлено, враховуючи виробничу і суспільну діяльність: лише оголошено догану із занесенням до особистої картки за допущення в сім'ї здійснення релігійного обряду – хрещення сина та доньки [11, арк. 1]. Подібні випадки були непоодинокими та свідчили про перевагу релігійного фактора над ідейністю комуністів на місцях.

З метою запобігання схожих ситуацій відділами пропаганди та агітації обкому партії та райкому КП(б)У проводилася низка заходів із посилення масово-політичної роботи та природничо-наукової пропаганди: наприклад, в Оріхівському р-ні прочитали близько 30 лекцій та доповідей з відповідної тематики, було призначено першого секретаря райкому, який у 1950 р. закінчив Вищу партійну школу при ЦК КП(б)У.

За перший квартал 1950 р. 187 лекторами обласного відділу Товариства з поширення політичних та наукових знань прочитано 137 лекцій з природничо-наукової тематики, якими охоплено близько 30 тис. осіб. В області створено 291 сільський та 15 виробничих лекторіїв, що об'єднували 3 211 лекторів, які за три місяці прочитали 8 713 лекцій та доповідей на природничо-наукову тематику. Переважна більшість читання супроводжувалася демонстраціями діапозитивів, кінофільмів, хімічних дослідів [10, арк. 2]. Найпоширенішою тематикою проведених в області лекцій та доповідей були: “Марксизм-ленінізм про релігію”, “Комунізм та релігія”, “Походження життя на землі”, “Походження людини”, “Будова всесвіту”, “Сон та сновидіння у світлі вчення Павлова”, “Незвичайні явища в природі”, “Наука і релігія про небесні явища”, “Про науково-атеїстичну пропаганду”, “Реакційна сутність релігійного «вчення» про потойбічне життя” [10, арк. 2–3]. Та все ж зазначимо, що обласні газети недостатньо друкували на своїх сторінках статей та матеріалів природничо-наукового характеру.

Звернемо увагу, що детальна інформація про стан марксистсько-ленінського виховання комуністів та пропаганду природничо-наукових знань, а також про посилення боротьби з релігійними пережитками в Запорізькій обл. за 1949–1950 рр., міститься в листі секретаря обкому КП(б)У Запорізької обл. Г. Єнютіна до відповідального секретаря партколегії КПК при ЦК ВКП(б) [10, арк. 1]. До того ж автор спростовує слова секретаря партколегії при Запорізькому обкомі КП(б)У Шапошнікова, який у докладній записці зазначав, що “В Запорізькій області боротьба з релігійними пережитками, як серед населення так і, зокрема, комуністів та їх сімей, не ведеться” [10, арк. 3].

Таким чином, період пізнього сталінізму характеризується активізацією антирелігійної пропаганди серед населення, що була лише компонентом у загальній політиці радянської влади, контроль за якою здійснювали партійні представники. Всупереч існуючим заборонам здійснювалися релігійні обряди на місцях, як серед громадян, так і представників партії. Антирелігійна пропаганда повоєнного десятиліття сприяла подальшій атеїстичній політиці радянської держави.

1. Войналович В. А. Партиїно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років : політологічний дискурс. Київ: Світогляд, 2005. 741 с.
2. Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.): в 3 част. / відп. ред. В. М. Даниленко. Київ : Інститут історії України НАН України, 2010. Част. 3. 336 с.
3. Історія релігії в Україні: у 10 т. / редкол.: А. Колодний, О. Саган та ін. Київ; Дрогобич: Сурма С, 2008. Т. 6: Пізній протестантизм в Україні (п'ятидесятники, адвентисти, Свідки Єгови) / ред. П. Яроцький. 632 с.
4. Маринченко Г. Політика держави щодо релігії та віруючих у другій половині 40-х – на початку 60-х рр. ХХ ст. // Релігія та соціум. Чернівці: Чернівецький національний університет, 2010. № 1(3). С. 89–93.
5. Маринченко Г. Виявлення та ліквідація порушення законодавства про культу у Південній Україні в перші повосенні роки // Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Сер.: Історичні науки. 2013. Вип. 3(34). С. 148–153. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvmdu_2013_3_34_24. (дата звернення – 24.12.2019).
6. Катуніна Е. В. Политика партии в отношении религиозных культов в 40–60 годы ХХ века (на материалах Крыма) // Культура народов Причерноморья. 2005. № 66. С. 27–33.
7. Сичевський А. О. Влада та “опіум народу”: антирелігійна агітація і пропаганда в Радянській Україні у 1944–1990 рр. С. 291–307. URL: <http://intermarum.zu.edu.ua/article/view/154800/154397> (дата звернення – 23.12.2019).
8. Коммунистическая партия Советского Союза. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и Пленумов ЦК (1898–1988): в 16 т. / Институт Марксизма-Ленинизма при ЦК КПСС. Москва, 1985. Т. 7: 1938–1945 / под общ. ред. А. Г. Егорова, К. М. Боголюбова. 574 с.
9. Коммунистическая партия Советского Союза. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и Пленумов ЦК (1898–1988): в 16 т. / Институт Марксизма-Ленинизма при ЦК КПСС. Москва, 1985. Т. 8: 1946–1955 / под общ. ред. А. Г. Егорова, К. М. Боголюбова. 542 с.
10. Лист обкому КП(б)У в ЦК ВКП(б), ЦК КП(б)У, Міністерства з питань боротьби з релігійними пережитками, видання багатотиражних газет, роботи ВНЗ, НДІ, ремісничих училищ, музично-драматичного театру, житлового та комунального будівництва, транспорту, забезпечення товарами народного споживання (17 березня 1950 – 25 грудня 1950) // Державний архів Запорізької області (далі – ДАЗО). Ф. П-102. Оп. 2. Спр.1768. Арк. 1–5.
11. Витяг з протоколів засідання КПК при ЦК ВКП(б) та секретаріаті ЦК КП(б)У з персональних справ комуністів області (5 січня 1951 – 11 грудня 1951) // ДАЗО. Ф. П-102. Оп. 3. Спр. 312. Арк. 1, 91.